

PRESENTACIÓ

Fotografia i història de l'educació¹

Photography and History of Education

Francesca Comas Rubí
Universitat de les Illes Balears

La història general, i, en concret, la història de l'educació han experimentat les darreres dècades una creixent diversificació d'interessos temàtics que ens ha anat apropant més a la microhistòria i a l'etnografia, alhora que ens ha animat a la recerca de noves fonts, de nous testimonis del passat.

En aquesta recerca de «noves fonts», la fotografia adquirirà un valor especial, i especialment controvertit. Tradicionalment els historiadors han fet servir les imatges fotogràfiques per il·lustrar els seus treballs, per reforçar el seu discurs, alhora construït gairebé de manera exclusiva amb textos com a fonts. La fotografia s'ha utilitzat majoritàriament per il·lustrar i acompanyar els textos. Però des de la dècada dels anys vuitanta trobem en el nostre context més immediat reflexions sobre el valor de la fotografia com a font documental per a la interpretació històrica, és a dir, com a «text» plàstic desenvolupat en un temps i un espai concrets a través dels quals es pot reconstruir i interpretar el fet social més enllà del seu component estrictament il·lustratiu.² En l'àmbit

¹ Aquest monogràfic s'ha coordinat en el marc del projecte de recerca «Cambios y continuidades en educación a través de la imagen: una mirada distinta sobre el proceso de renovación educativa. El caso de Baleares (1900-1939)», HUM2007-61420, amb el finançament del Ministeri de Ciència i Innovació en el marc del Pla nacional de R+D+I.

² RIEGO AMÉZAGA, B.; SÁNCHEZ GÓMEZ, M. A.; SOUGEZ, M. L. *La fotografía y sus posibilidades documentales. Una introducción a su utilización en las ciencias sociales*. Santander: Universidad de Cantabria, 1989. És cert que en tenim antecedents, com l'assaig fundacional de Walter Benjamin de 1935, o les reflexions

de la història de l'educació, les primeres aportacions a l'imminent debat sobre la fotografia com a font historicoeducativa foren les de Gaulupeau, Chassagne i Bassargette, publicades a la secció monogràfica que sobre imatge i educació publicà la revista *Histoire de l'Éducation* al número 30, de 1986. La vintena edició de la International Standing Conference of the History of Education, celebrada a Lovaina l'any 1998, tractà sobre el visual en la configuració de l'espai educatiu a través de la història. Dos anys més tard, el 2000, la prestigiosa revista *Paedagogica Historica* dedicava el primer volum a un monogràfic titulat *The History of Education and the Challenge of the Visual*, que recollia diverses de les aportacions fetes a Lovaina.³ L'any 2001 seria la revista, també internacional, *History of Education*, la que publicaria les reflexions sobre els avantatges i els inconvenients de l'ús de les imatges per a la investigació historicoeducativa sorgides de la conferència anual de l'European Educational Research Association, celebrada a Finlàndia.⁴

Però les dificultats metodològiques i interpretatives de l'ús d'aquesta «nova font» per a la història de l'educació molt aviat encendrien la polèmica. Amb la imatge fotogràfica com a font, el repte era entendre fenòmens del passat a través del que representen les seves escenes, i això plantejava la necessitat de desenvolupar mètodes d'anàlisi diferents dels que s'havien fet servir fins aleshores per a l'anàlisi de textos. Hom sap que les fotografies no retraten necessàriament «com va ser» o «el que va passar». Com observa Joan Fontcuberta, «tota fotografia és una ficció que es presenta com a vertadera».⁵ Les fotografies d'ambients educatius normalment no ens aporten una imatge objectiva o imparcial del fet educatiu: s'han d'analitzar i interpretar més enllà del que un hi «veu» a simple vista. Si fa no fa, el mateix passa amb qualsevol altre tipus de font, però el cert és que tenim més recursos metodològics i molta més experiència en l'anàlisi i interpretació de fonts escrites que no pas d'imatges.

Tot just sorgiren els primers treballs de recerca historicoeducativa fent servir les imatges com a evidències històriques, s'inicià la polèmica al nivell internacional. El grup d'investigadors belgues liderat per Frank Simon i Marc Depaepé qüestionaren alguns discursos d'aquestes primeres recerques iconogràfiques, plantejant que les fotografies escolars com a fonts potser no ens

posteriors de Roland Barthes i Vilém Flusser. Vegeu: BARTHES, R. *La cámara lúcida. Notas sobre la fotografía*. Barcelona: Gustavo Gili, 1982; FLUSSER, V. *Hacia una filosofía de la fotografía*. México: Trillas, 1990.

³ *Paedagogica Historica*, vol. 36, núm.1, 2000.

⁴ *History of Education*, vol. 30, 2001.

⁵ Vegeu: FONTCUBERTA, J. *El beso de Judas. Fotografía y verdad*. Barcelona: Gustavo Gili, 1997, pàg. 15.

aportaven nova informació per a l'anàlisi de la cultura escolar més enllà de la que ens aportaven altres fonts. El debat al nivell internacional estava encetat. A Espanya, María del Mar del Pozo, dintre d'un monogràfic de la revista *Historia de la Educación* dirigit per Agustín Escolano i dedicat a les noves tendències historiogràfiques, publicava un interessant article amb el qual, fent un recorregut per la panoràmica internacional i per la polèmica encetada, convidava la nostra comunitat científica a entrar en el debat.⁶

Hem de reconèixer que la invitació esdevingué per a nosaltres prou suggerent. L'any 2007, animats per les reflexions de Riego i les suggestions de Del Pozo, un grup de professors de la Universitat de les Illes Balears, de procedència interdisciplinària, decidírem engegar un projecte de recerca centrat en la imatge fotogràfica com a font historicoeducativa. Integràvem el grup Francesca Comas, com a investigadora principal, Bernat Sureda, Gabriel Janer i Xavier Motilla (del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques), Ramon Bassa (del Departament de Pedagogia Aplicada i Psicologia de l'Educació), Maria-Josep Mulet i Catalina Aguiló (del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts) i Miquel March (col·laborador).⁷ Una de les primeres tasques realitzades a l'inici d'aquests anys dedicats a la recerca a través de la imatge fotogràfica fou reunir, en una interessant i productiva jornada de debat i intercanvi d'idees, els membres de l'equip de recerca i els professors Bernardo Riego i María del Mar del Pozo.⁸ D'aquesta jornada sorgí la idea de preparar aquest monogràfic que ara presentem.⁹

L'objectiu del monogràfic, que esperem haver assolit, és acostar al lector el debat obert sobre els usos i les utilitats de la fotografia com a font per a la història de l'educació. Per això, sota el títol *Fotografia i història de l'educació* es reuneix un ampli i diversificat ventall d'articles, elaborats per alguns dels més prestigiosos autors que han treballat fins ara aquest tema i que han participat activament en el debat que aquest ha generat, que ens ofereix una visió actua-

⁶ POZO ANDRÉS, María del Mar del. «Imágenes e historia de la educación: construcción, reconstrucción y representación de las prácticas escolares en el aula». *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, núm. 25 (2006), pàg. 291-315.

⁷ El títol del projecte, finançat pel Ministeri d'Educació i Ciència en el marc del Programa nacional de ciències socials, econòmiques i jurídiques, és: «Cambios y continuidades en educación a través de la imagen: una mirada distinta sobre el proceso de renovación educativa. El caso de Baleares (1900-1939)».

⁸ El seminari es féu a Palma, el mes de maig de 2008.

⁹ No vull deixar d'agrair a Bernardo i María del Mar l'inestimable ajut que m'han proporcionat tant a través dels seus valuosos suggeriments com dels contactes amb altres col·laboradors.

litzada de l'estat de la qüestió a nivell internacional, així com en el nostre àmbit geogràfic més immediat.

El monogràfic comença amb dos articles que ens aporten interessants reflexions des de l'àmbit de la història contemporània. L'article de Bernardo Riego, doctor en Història Contemporània i professor de la Universitat de Cantàbria, titulat «Mirant a la història i aprenent a experimentar amb nous mètodes», reflexiona sobre les dificultats que presenten les imatges fotogràfiques com a fonts de recerca, ja sigui per mor de la diferent comprensió cultural als segles XIX i XX o pel canvi de significat que registren aquests textos gràfics en funció de qui els mira i del moment en què ho fa. L'article ens ofereix també una interessant reflexió sobre el paper cultural de les imatges en l'actualitat, tot influenciat per la digitalitat i els profunds canvis que aquesta està introduint en els mateixos mètodes de recerca.

El també doctor i catedràtic d'Història Contemporània, actual degà de la Facultat d'Humanitats, Comunicació i Documentació de la Universitat Carlos III de Madrid, Antonio Rodríguez de las Heras, signa el segon article d'aquest monogràfic, que, sota el títol «L'ús pedagògic de la fotografia històrica», planteja un mètode per a l'anàlisi de la imatge fotogràfica que parteix de la interpretació de la fotografia com un fragment de temps (instant) i com un fragment d'espai (mirada). D'aquest mètode, que exposa al llarg de l'article, se'n deriva la seva aplicació pedagògica.

Amb voluntat de mostrar una visió interdisciplinària, variada, completa i útil per a l'investigador, segueixen dos articles que ens apropen precisament als fons d'imatges fotogràfiques que podem trobar a les col·leccions i els arxius públics i privats d'Espanya en general i de Mallorca en particular. Ens referim, en primer lloc, a l'article d'Isabel Argerich, llicenciada en Història de l'Art i conservadora de fotografia de l'Institut del Patrimoni Cultural d'Espanya (Ministeri de Cultura), titulat «Imatges fotogràfiques de temàtica educativa en col·leccions i arxius públics i privats», que, fent primer una reflexió sobre la relació entre l'evolució tècnica i la implantació social de la fotografia des dels seus orígens, revisa i analitza diversos recursos documentals per a la localització, en l'àmbit estatal, dels principals arxius i col·leccions en els quals es poden conservar fotografies útils per a la recerca historicoeducativa.

El segon article dels que ara esmentem es deriva del nostre propi projecte de recerca. Es tracta del resultat del treball de camp realitzat en col·leccions fotogràfiques privades i biblioteques i arxius de titularitat pública no especialitzats de Mallorca, que analitza quantitativament i qualitativament quines imatges s'han conservat de caire educatiu o escolar. L'article es titula «La fotografia

de temàtica escolar en arxius no especialitzats. Notes sobre fons en imatge a Mallorca», i ha estat elaborat per Catalina Aguiló Ribas, llicenciada en Història de l'Art, professora de la Universitat de les Illes Balears i bibliotecària del Casal Solleric (Ajuntament de Palma), Maria-Josep Mulet Gutiérrez, doctora en Història de l'Art i professora de la Universitat de les Illes Balears, i Paula Pinya Llinàs, estudiant de cinquè curs de la llicenciatura d'Història de l'Art i alumna col·laboradora del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears.

Els articles restants intenten aportar una visió del què i del com s'està treballant amb la imatge fotogràfica com a font historicoeducativa des de diferents àmbits geogràfics i grups de recerca de prestigi internacional.

Del grup belga presentem un article de Marc Depaeppe, catedràtic de la Universitat Catòlica de Lovaina, secretari (1989-1991) i president (1991-1994) de la International Standing Conference for the History of Education (ISCHE) i coeditor de la revista internacional *Paedagogica Historica*, i Frank Simon, professor emèrit de la Universitat de Gant, antic editor en cap de la revista *Paedagogica Historica* i actual president de la International Standing Conference for the History of Education. Amb el títol «Sobre el treball amb fons: consideracions des del taller sobre la història de l'educació», desenvolupen la tesi que no hi ha una única font privilegiada per a la recerca històrica en pedagogia, i que una història de l'educació degudament matisada i contextualitzada es basa en qualsevol cas en una combinació de tot tipus de materials de fons. Reflexionant sobre la seva pròpia producció «d'històries» de l'educació, els dos autors observen que els avantatges de la utilització de fons orals, autobiografies, estadístiques, fotogràfiques, materials, etc., es varen exagerar per l'entusiasme excessiu dels historiadors (l'impuls del «descobriment»). A la vegada, es defensen de les «acusacions d'iconofòbics» que els han fet arran de la polèmica sobre l'ús de la fotografia com a font històrica de què hem parlat.

Sjaak Braster, professor d'història de la política educativa a la Facultat de Ciències Socials i del Comportament de la Universitat d'Utrecht (Països Baixos), aporta a aquest monogràfic un interessant i original model d'anàlisi per a les imatges fotogràfiques combinant la metodologia qualitativa amb la quantitativa, la inducció amb la deducció, per intentar respondre a la qüestió si les imatges com a tals poden contar històries que no poden contar altres fonts, com els documents escrits o els testimonis orals. L'article està encapçalat pel suggerent títol: «How (un-)useful are images for understanding histories of education? About teacher centeredness and new education in Dutch primary schools: 1920-1985».

Representant d'un dels grups de recerca amb imatges fotogràfiques amb més prestigi del panorama internacional, Ian Grosvenor, professor de la Universitat de Birmingham, a partir de les imatges d'un àlbum fotogràfic de l'escola Floodgate Street Infant School del Birmingham (Anglaterra) dels anys vint, ens presenta, amb el títol «The school album: images, insights and inequalities», un assaig que explora la naturalesa d'aquestes imatges, els seus significats amagats i la importància de contextualitzar-les, tot partint de la idea que el significat o els significats que se'n poden extreure estan sempre emmarcats en el context que elles mateixes proporcionen, i que el fet d'observar sempre té una qualitat subjectiva que perfila les idees que es creen, en forma de diàleg, entre la imatge i els significats que se n'han construït amb posterioritat.

Un altre model d'ús de les imatges fotogràfiques com a fonts historico-educatives és el que ens aporten María del Mar del Pozo Andrés, professora titular de la Universitat d'Alcalá de Henares, i Teresa Rabazas Romero, professora titular de la Universitat Complutense de Madrid. L'article es titula «Imatges fotogràfiques i cultura escolar en el franquisme: una exploració de l'arxiu etnogràfic». En aquest article s'exploren les possibilitats que ofereixen les fotografies com a fonts per a estudiar la cultura escolar a través del fons documental Anselmo Romero Marín, arxiu visual de caràcter etnogràfic que es troba al Museu d'Història de l'Educació Manuel Bartolomé Cossío de la Universitat Complutense de Madrid i amb el qual les autores han assajat un doble enfocament, «narratiu» i «comunicatiu», per estudiar alguns aspectes de la cultura escolar en el franquisme, interpretats a través dels conceptes de «visualització» i «visibilitat».

Finalment, des del nostre projecte de recerca, Miquel March Manresa, llicenciat en Filosofia i Lletres, secció d'història, i col·laborador del Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears, Bernat Sureda Garcia, catedràtic de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears i director del Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears, i Francesca Comas, professora titular de la Universitat de les Illes Balears i membre del Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears, presentem l'article titulat *Les pràctiques educatives de l'escoltisme de Mallorca durant la dictadura franquista a través de les fotografies*, en el qual, a partir d'una recerca sobre les fotografies de l'escoltisme i el guiatge catòlic de Mallorca, fem una anàlisi de la informació que aporten aquestes fonts gràfiques per conèixer les activitats i la cultura d'aquest moviment juvenil, evidenciant que malgrat l'elevat nombre de fotògrafs aficionats que hi han intervingut, la diversitat de situacions, les

diferències d'època i de circumstàncies de les quals donen testimoni les fotografies, aquestes tendeixen a compartir un codi icònic i una funció simbòlica que reforça els aspectes que es consideren fonamentals en el mètode i en la cultura escolta de cada moment.

Així, doncs, esperem que el lector trobarà en aquests articles una visió àmplia i actualitzada sobre el discurs actual entorn de les imatges fotogràfiques com a fonts historicoeducatives.